

Αποκατάσταση και Ανάδειξη
Ιερού Ναού Αγίας Βαρβάρας
στο Σκουτάρι Γυθείου, π.ε. Λακωνίας

Restoration and enhancement
of the holy church
of Saint Varvara
at Skoutari, Gytheio,
Prefecture of Lakonia

Γύθειο
Gythio

Αρεόπολη
Areopoli

Σκουτάρι
Skoutari

Η Αγία Βαρβάρα βρίσκεται στην παραλία του απάνεμου όρμου του Σκουταρίου, στις παρυφές ελαιώνων ιδιοκτησίας Καβουλάκου, οικογενειακό όνομα που αναφέρεται σε κτητορική επιγραφή του ναού.

Η σύγχρονη έρευνα τοποθετεί στην περιοχή του Σκουταρίου την αρχαία *Ασίνη*, την οποία αναφέρουν ο Θουκυδίδης, ο Στράβωνας και ο Πολύβιος, περιγράφοντας τις παραλιακές πόλεις της *Λακωνικής*. Μάλιστα, τμήμα της αρχαίας οδού που ακολουθούσε την πορεία της ακτογραμμής από το Γύθειο και την πόλη *Λα* προς την *Ασίνη* και, νοτιότερα ακόμη, την *Τευθρώνη* (σημ. Κότρωνας), εντοπίστηκε σε πρόσφατη σωστική ανασκαφή, σε απόσταση περίπου 300μ. δυτικά-νοτιοδυτικά του ναού της Αγίας Βαρβάρας.

The church of Saint Varvara is located on the beach of the sheltered bay of Skoutari, on the outskirts of an olive grove belonging to the Kavoulakos family, name mentioned in a dedicatory inscription of the church.

Modern research places, in the area of Skoutari, the ancient city of *Asine*, recorded by Thucydides, Strabo and Polyvius while describing the coastal cities of *Laconike*. Actually, part of the ancient route following the coastline from Gytheio and the city of *La* to *Asine* and, further south, to *Teuthrone* (today Kotronas), was revealed, in a recent rescue excavation, about 300 meters away, west-southwest of the church of Saint Varvara.

(Αρχ. Μ.Ε. Γαλανόπουλος, Εκκλησιαστικά σελίδες Λακωνίας, εν Αθήναις 1939, σ. 301 εικ. 99)

Αναφέρεται ότι μετά την Άλωση στη θέση κατοίκησαν πρόσφυγες από το Σκουτάρι της Κωνσταντινούπολης, ενώ η ίδρυση του ομώνυμου οικισμού ανάγεται στο α΄ μισό του 18ου αιώνα. Ο οικισμός, κοιτίδα του γένους των Γρηγοράκηδων, γνώρισε μεγάλη ακμή κατά το β΄ μισό του ίδιου αιώνα ως εξαγωγικό λιμάνι και καταφύγιο πειρατών.

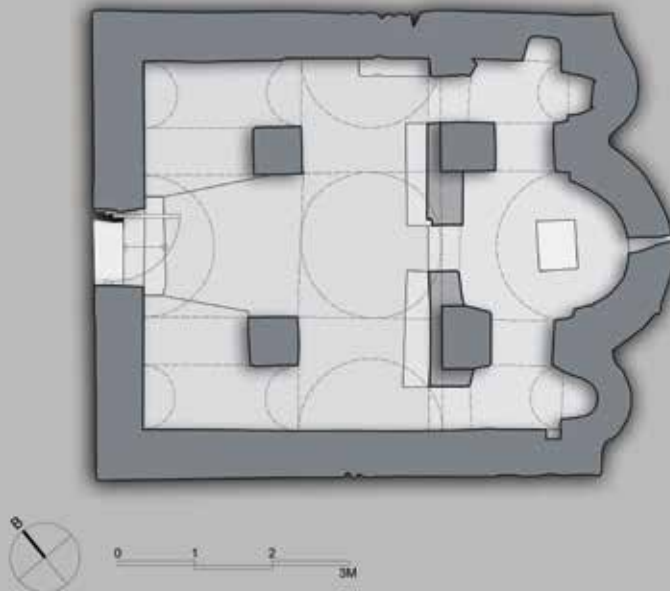
Ερειπωμένα κτίσματα που διακρίνονται σε φωτογραφίες των αρχών του 20ού αιώνα, αλλά και οικοδομικά κατάλοιπα των χρόνων της Τουρκοκρατίας που αποκαλύφθηκαν κατά τις διερευνητικές εργασίες στο άμεσο περιβάλλον, θα μπορούσαν να αποδοθούν σε προσκτίσματα του ναού, επιβεβαιώνοντας την παράδοση ότι αποτέλεσε καθολικό μονής.

It is reported that after the Fall refugees from the Skoutari section of Constantinople settled in the area, while the establishment of the homonymous settlement dates back to the first half of the 18th century. The village, birthplace of the Gregorakis family, flourished in the second half of the same century as an export harbor and pirate cover.

Ruined buildings depicted into photographs of the early 20th century, as well as building remains from the period of Ottoman domination, revealed during the excavation in the surroundings, could be ascribed to outbuildings of the church, confirming the tradition that it had been the Catholikon of a monastery.

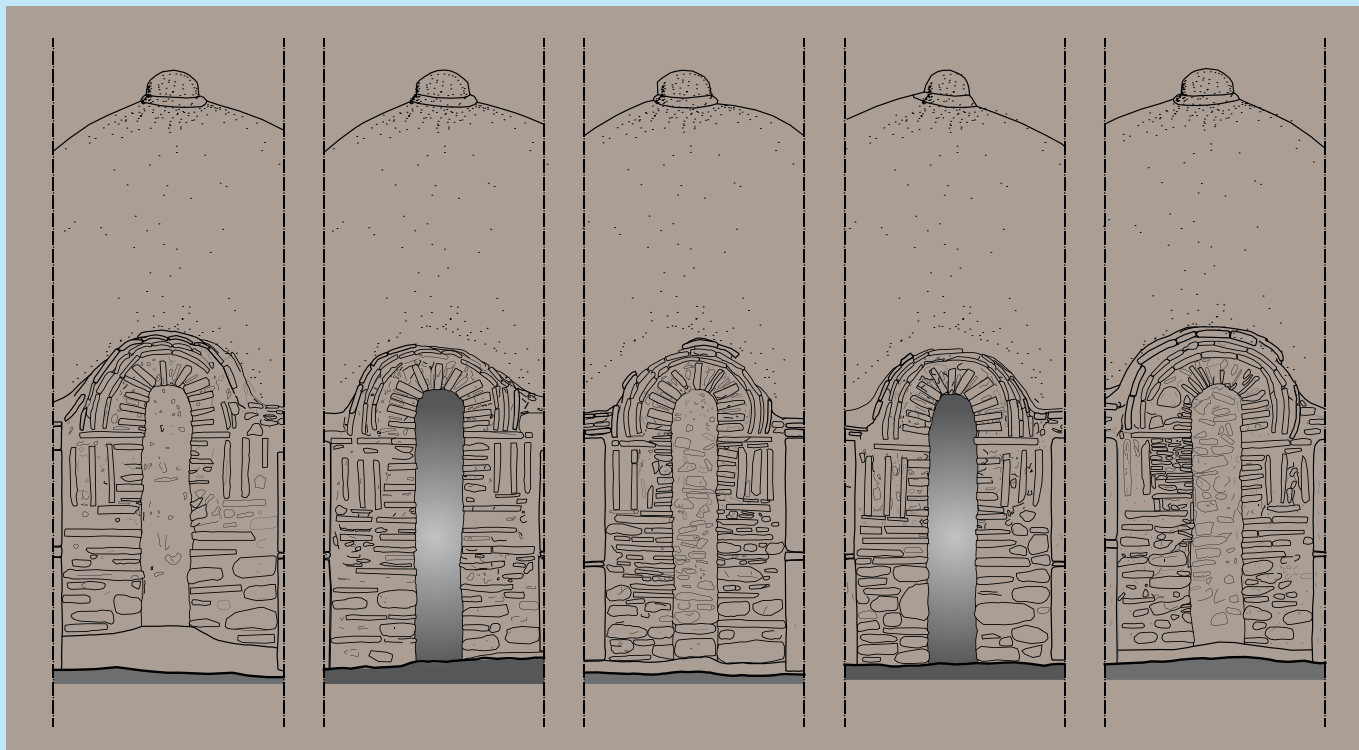

Ο ναός της Αγίας Βαρβάρας, διαστάσεων 6,00x6,50μ. περίπου, ανήκει στον αρχιτεκτονικό τύπο του δίστουλου τρουλαίου σταυροειδούς εγγεγραμμένου, με τρεις προεξέχουσες καμπύλες αψίδες ανατολικά. Η τοικοποιία του είναι αμελής, από αργούς και ημιλαξευμένους λίθους, με ευάριθμα εντοιχισμένα παλαιότερα μαρμάρινα μέλη. Πλίνθινες ζώνες ιχθυάκανθας κοσμούν τα γείσα των αετωματικών απολήξεων των σταυρικών σκελών. Τη δυτική, κύρια, όψη αναβαθμίζουν επιπλέον δύο μικρότερες ταινίες με ιχθυάκανθα και χιαστό κόσμημα εκατέρωθεν του μονόλοβου παραθύρου. Ο τρούλος ακολουθεί την ιδιαίτερα διαδεδομένη στη Μάνη παραλλαγή με οκτάπλευρο τύμπανο, τις πλευρές του οποίου διαρθρώνουν τέσσερα τοξωτά μονόλοβα παράθυρα στους κύριους άξονες, που εναλλάσσονται με ισάριθμα τυφλά αψιδώματα. Πώρινοι κιονίσκοι ορίζουν τις ακμές του τυμπάνου και τρεις βαθμιδωτές σειρές πλίνθων επιστέφουν τις πλευρές του. Τα πλίνθινα πλαίσια των παραθύρων και των αψιδωμάτων κατέρχονται χαμηλότερα από τη γένεση των τόξων, πλαισιωμένα από επάλληλες σειρές πλίνθων.

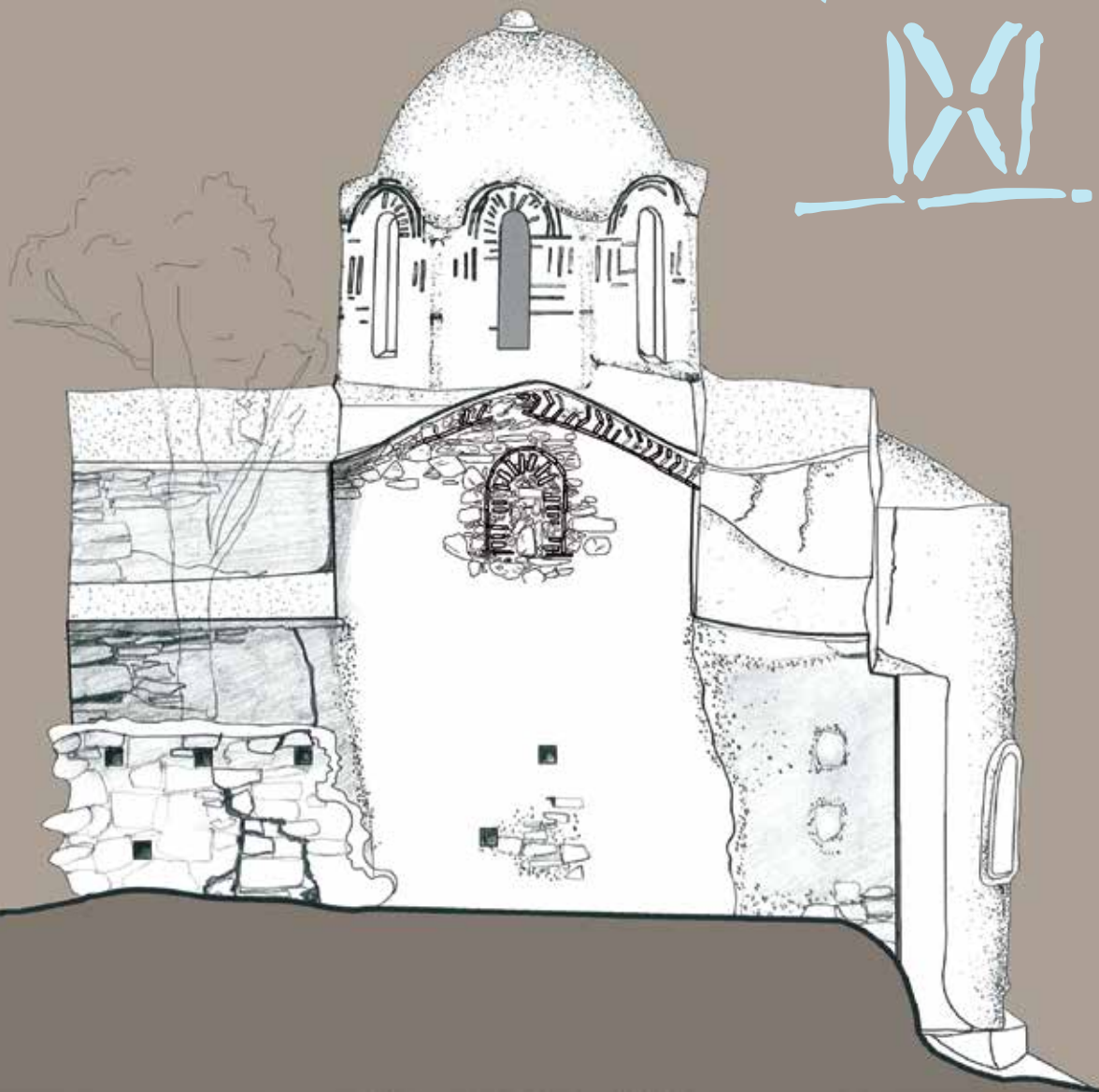
The church of Saint Varvara (about 6,00x6,50m.) follows the cross-in-square, distyle type, with three projecting segmental apses on the east. The masonry consists of rubble and roughly hewn stones, with few built-in older marble members. Brick bands of herringbone ornament adorn the eaves of the gables of the cross arms. Two shorter friezes of herringbone and "X" ornament on either side of the single-lobed window enhance further the west, main, facade. The dome follows the widespread in Mani variation with octagonal drum, the sides of which are articulated with four single-light windows, in the main axes, alternating with an equal number of blind arches. Porous colonettes define the corners of the drum and three stepped rows of bricks crown its sides. The brick frames of the windows and the blind arches go beyond the springing of the arches, surrounded by successive rows of bricks.

Σε ζητήματα μορφών και κατασκευής, όπως στη χρήση πωρόλιθου και την απουσία μαρμαρίνων αρχιτεκτονικών μελών, στην εφαρμογή, με αμελή τρόπο, της τεχνικής της «κρυμμένης πλίνθου», στο θεματολόγιο του κεραμοπλαστικού διακόσμου, το κτίσμα απομακρύνεται από τη μεσοβυζαντινή παράδοση των υψηλών προθέσεων μανιάτικων τρουλαίων ναών, υιοθετώντας ένα πιο απλοποιημένο αρχιτεκτονικό ύφος και πρακτικές που προσιδιάζουν στην υστεροβυζαντινή οικοδομική. Η μικρή κλίμακα του οικοδομήματος, η απλότητα στη διάρθρωση των όγκων και η θέση του στην ακρογιαλιά, προσδίδουν μοναδική, ιδιόμορφη φυσιογνωμία στο μνημείο, σε απόλυτη αρμονία με το φυσικό τοπίο.

In terms of morphology and construction, as in the use of porous stone and the absence of marble architectural elements, the application, in a negligent way, of the recessed brick technique and the repertoire of the decorative brickwork, the building diverges from the middle Byzantine tradition of high-intent Mani domed churches, adopting a more simplified architectural style and techniques pointing to Late Byzantine construction methods. The small scale of the building, the simplicity in the articulation of its volumes and its location by the seaside, give a unique, quaint character to the monument, in perfect harmony with the natural landscape.

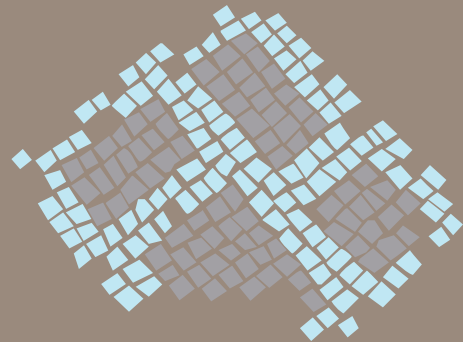

五五

Κατά τη διάρκεια των εργασιών κατασκευής νέου τοίχου αντιστήριξης στα βορειοανατολικά του ναού, όπως και των εργασιών εξυγίανσης της θεμελίωσής του, αποκαλύφθηκαν στον περιβάλλοντα χώρο αποσπασματικά αρχιτεκτονικά κατάλοιπα, που εισχωρούν σε σημαντικό τμήμα τους κάτω από τον ναό, ενώ επεκτείνονται βόρεια και νότια, όπως και στα ανατολικά, όπου δεν διατηρούνται λόγω διάβρωσης από τη θάλασσα. Η κατασκευή στην οποία ανήκαν ταυτίζεται με χώρο λουτρικής εγκατάστασης των ρωμαϊκών-ύστερων ρωμαϊκών χρόνων, που ήταν σε χρήση και κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο. Τα αποκαλυφθέντα αρχαία κατάλοιπα μπορούν πιθανόν να συσχετισθούν με τα ισχυρά λείψανα ρωμαϊκών κτηρίων στον αιγιαλό του όρμου του Σκουταρίου, που περιγράφουν αρχαιολόγοι της Βρετανικής Αρχαιολογικής Σχολής που επισκέφθηκαν την περιοχή στις αρχές του 20ου αιώνα.

During the construction of a new retaining wall in the northeast of the church, as well as during the reorganization works of its foundation, fragmentary architectural remains were revealed in the surroundings and, in a substantial part, under the church, while extending north, south and east, although not preserved due to erosion caused by the sea. They belong to a structure identified with a bath of the Roman – Late Roman times, still in use during the Early Byzantine period. The revealed ancient remnants may possibly be associated with the firm remains of Roman buildings on the shoreline of the bay of Skoutari, described by archaeologists of the British School of Archaeology who visited the site in the early 20th century.

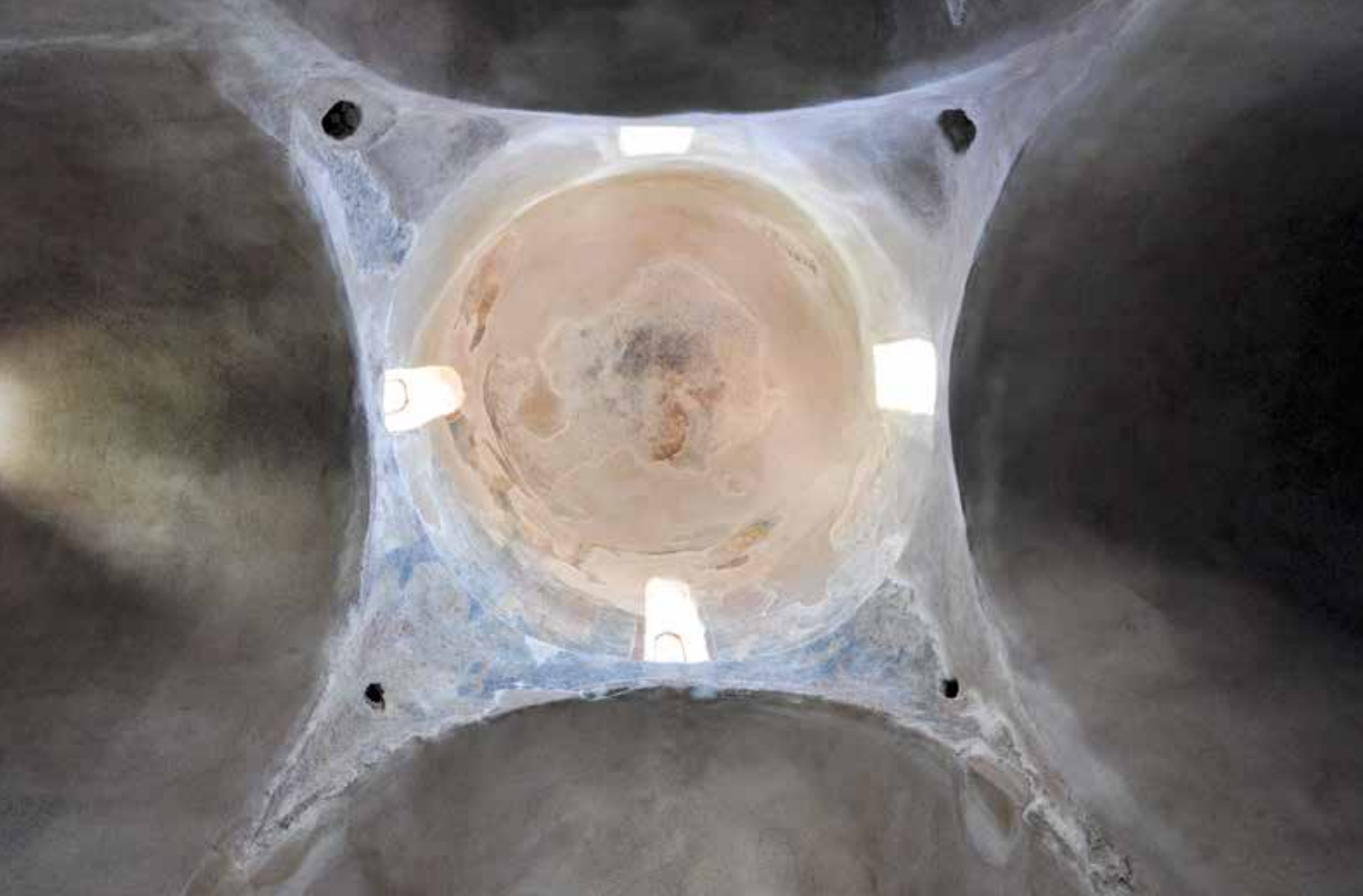

Τα ανασκαφικά στοιχεία τεκμηριώνουν την ύπαρξη δύο όμορων χώρων στα νότια και ανατολικά του ναού, με δύο επάλληλες οικοδομικές φάσεις ο καθένας, που θα πρέπει να συσχετισθούν με τους χώρους όπου οι επισκέπτες του βαλανείου έπαιρναν το λουτρό τους. Τα δάπεδά τους αποτελούνται από μεγάλες πλίνθες οπτοπλίνθους (*bipedales*) με ενδιάμεση στρώση υδραυλικού κονιάματος. Αποσπασματικά διατηρείται μία από τις δεξαμενές του λουτρού. Ενδείξεις για προγενέστερη οικοδομική φάση της λουτρικής κατασκευής παρέχει σπάραγμα ψηφιδωτού δαπέδου από ψηφίδες μεσαίου μεγέθους, λευκού και ερυθρού χρώματος, που εντοπίσθηκε κάτω από το δάπεδο της ανατολικής αίθουσας του λουτρού. Κατά την αρχική οικοδομική φάση της λουτρικής εγκατάστασης κάποιος τουλάχιστον από τους χώρους της έφερε και σύστημα κατακόρυφης θέρμανσης των τοίχων με *tegulae mammatæ*.

The excavation data document two adjoining rooms in the south and east of the church, with two successive building phases each, which could be related to the rooms used by the bathers. Their floors consist of large brick slabs (*bipedales*) with an intermediate layer of hydraulic mortar. One of the bath's cisterns is fragmentarily preserved. A fragment of mosaic pavement from medium size tesserae, white and red, which was located under the floor of the east room of the bath, provides indications for an earlier building phase of the bath construction. In the initial building phase of the bath one of its rooms at least maintained a vertical walls' heating system with *tegulae mammatæ*.

Στο εσωτερικό του ναού, κατά τις εργασίες καθαίρεσης των επιχρισμάτων αποκαλύφθηκε βυζαντινό στρώμα τοιχογραφιών σε εξαιρετικά αποσπασματική κατάσταση. Περιορισμένες παρατηρήσεις μπορούν να γίνουν για τη συγκρότηση του εικονογραφικού προγράμματος.

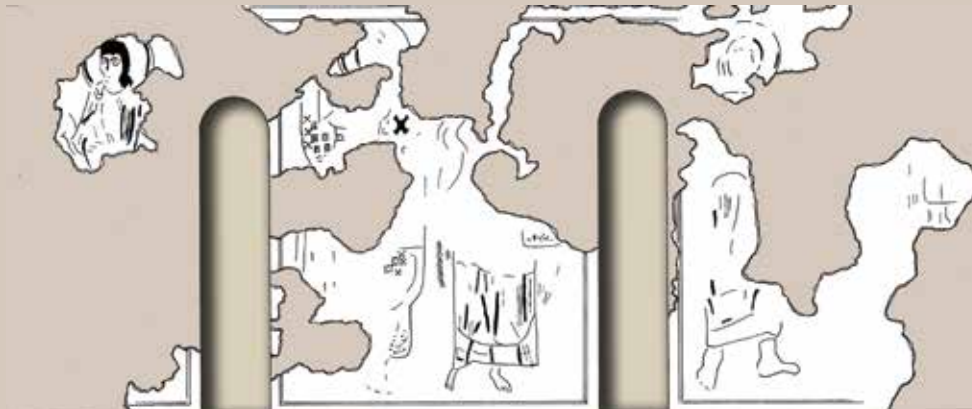
Σύμφωνα με το καθιερωμένο δογματικό και θριαμβευτικό πρόγραμμα της επίσημης εικονογραφίας, στον τρούλο εικονιζόταν ο Παντοκράτορας, οπτική διακήρυξη για το ομοούσιο και προαιώνιο του ενός και μοναδικού Θεού. Διατηρούνται ίχνη από τη μορφή Του που είχε φορά κεφαλής από δυτικά προς ανατολικά, αντίστροφα από την επικρατούσα στη βυζαντινή τέχνη διευθέτηση. Η εικονογραφική αυτή ιδιαιτερότητα απαντά σε ευάριθμα βυζαντινά παραδείγματα για τα οποία θεωρείται πολύ πιθανό ότι αποδίδουν τον Χριστό της Μέλλουσας Κρίσης.

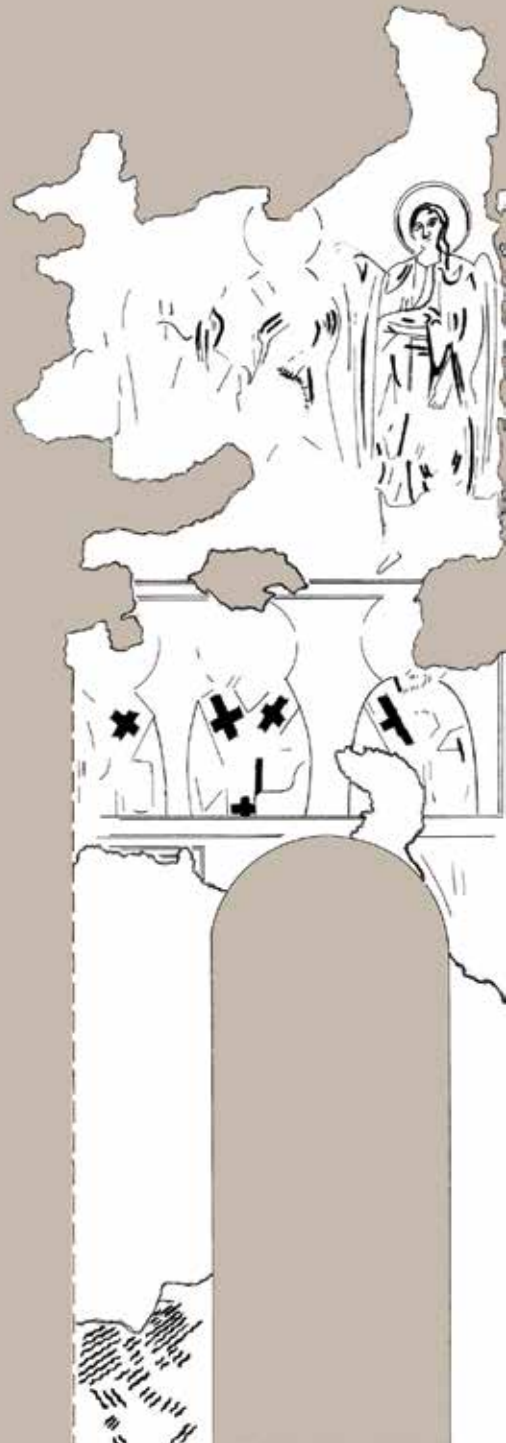
Inside the church, after the removal of coatings, byzantine frescoes were revealed, in an extremely fragmentary situation. Limited observations could be made for the layout of the iconographic program.

According to the established doctrinal and triumphal program of the official iconography, the dome was occupied by the Pantokrator, as a visual expression for the consubstantial and eternal ("ομοούσιο και προαιώνιο") one and only God. Its partially preserved figure has a head direction from west to east, down from the prevailing in byzantine art arrangement. This iconographic peculiarity is known from few byzantine examples, which, as very likely considered, attach to Christ of the Last Judgment.

Στο τύμπανο του τρούλου, στα διάχωρα μεταξύ των παραθύρων, ανά δύο ολόσωμοι προφίτες που προανήγγειλαν την Ενσάρκωση του Λόγου, σε κυκλική ρυθμική διάταξη κάτω από το κεντρικό μετάλλιο εξήραν την παντοδυναμία του Θεού προμηνύοντας τη Δευτέρα Παρουσία, όπως στον Αἵ Στράτιγο των Μπουλαριών και στον Άγιο Γεώργιο (Επισκοπή) στο Σταυρί της Μάνης. Λιγοστά λείψανα απομένουν από αυτό τον όμιλο. Στο ΝΑ διάχωρο, το άνω ήμισυ μορφής που περιβάλλει χιτώνας και ιμάτιο, με ευδιάκριτα τα χαρακτηριστικά του προσώπου. Στο ΒΔ διάχωρο ολόσωμος προφήτης με εκτεταμένη φθορά στο σώμα και το πρόσωπο εξίτηλο και στο ΝΔ, ζεύγος προφητών με πολυτελή ενδυμασία αλλά τα πρόσωπα και μεγάλο τμήμα των σωμάτων κατεστραμμένα. Στα σφαιρικά τρίγωνα, όπου σύμφωνα με την κοσμολογική ερμηνεία του βυζαντινού ναού γεφυρώνεται η επικοινωνία του επουράνιου Θεού με τον άνθρωπο, εικονίζονταν οι ευαγγελιστές, οι οποίοι συνέγραψαν και διέδωσαν τη θεία διδασκαλία και αλήθεια. Όπως προκύπτει από τα δυσδιάκριτα ίχνη στα δυτικά σφαιρικά τρίγωνα, οι ευαγγελιστές εικονίζονταν καθιστοί σύμφωνα με τον πιο διαδεδομένο εικονογραφικό τύπο στη μνημειακή ζωγραφική, ήδη από τον 10ο αιώνα και έπειτα.

On the drum of the dome, in a circular rhythmic arrangement on the surfaces between the windows under the central medallion, pairs of full-length prophets who foretold the Incarnation of the Word, highlight the omnipotence of God, foreshadowing the Last Judgment, as in the churches of Ai Stratigos at Ano Boularioi and Hagios Georgios (Episkopi) at Stavri in Mani. Few traces can also be made out from this group: southeast, the upper half of a figure wearing *chiton* and *himation*, with distinct facial features; northwest, a full-length prophet with extensive damage to the body and faded face and southwest, a pair of prophets with luxurious clothing but faces and big part of the bodies severely damaged. On the pendentives, where, according to the cosmic Interpretation of the church edifice, the communication of the heavenly God to man is bridged, the evangelists, who wrote and spread the divine teachings and truth, were depicted. On the west pendentives, the evangelists were depicted seated according to the most widespread iconographic type in monumental painting, from the 10th century onwards.

Στην καμάρα του ιερού Βήματος, από την πολυπρόσωπη σύνθεση της Ανάληψης δομημένη σύμφωνα με την καθιερωμένη συγκέντρωση των εικονογραφικών της στοιχείων σε τρεις ενότητες, διατηρούνται αποσπάσματα. Διακρίνονται τα δύο ημιχόρια των αποστόλων διευθετημένα κατά μήκος των σκελών της καμάρας σε προχωρημένη ωστόσο φθορά με επικεφαλής στα ανατολικά τους άκρα και ευδιάκριτους ισάριθμους αρχαγγέλους, παρουσία που βασίζεται στις Πράξεις των Αποστόλων. Από την παράσταση του αναλαμβάνοννου Χριστού στο κέντρο της καμάρας απομένουν λείψανα του ιπτάμενου αγγέλου επάνω από το νότιο ημιχόριο που ανείχε τη δόξα του Κυρίου. Στους πλευρικούς τοίχους του ιερού Βήματος φαίνεται ότι εικονίζονταν ανά τρεις ιεράρχες σε προτομή ευλογούντες. Στον βόρειο τοίχο η παρατακτική παράστασή τους σώζεται σχεδόν ακέραια. Εξίτηλα είναι τα προσωπογραφικά χαρακτηριστικά των μορφών. Στον νότιο τοίχο αμυδρά διαγράφεται ένας ακόμη ιεράρχης. Η έκταση και η κατάσταση διατήρησης του βυζαντινού γραπτού διακόσμου της Αγίας Βαρβάρας δυσχεραίνουν την ασφαλή χρονολογική ένταξή του. Οι εξατομικευμένοι φυσιογνωμικοί τύποι και η εκφραστική ηρεμία που αποπνέουν, η αίσθηση της μνημειακότητας στους προφήτες του τρούλου και ο συνδυασμός γραμμικών και ζωγραφικών στοιχείων απηχούν επαρχιακούς καλλιτεχνικούς τρόπους γνωστούς στη χερσόνησο της Μάνης από τον όψιμο 13ο αιώνα.

In the barrel-vault of the Bema, the multifaceted composition of the Ascension, arranged, according to the standard iconography, in three sections, is fragmentarily preserved. The two semichoirs of the apostles are arranged along the two parts of the vault, in severe, however, damage, with two distinct archangels leading on the east, according to the Acts of the Apostles. From the representation of the ascending Christ at the centre of the barrel vault, some traces of the flying angel supporting the mandorla of Christ remain above the south group of the apostles. On the lateral walls of the Sanctuary it seems that blessing hierarchs were depicted in a set of three. On the north wall, their lined up images were preserved almost intact, although the facial features of the figures are faded. On the south wall the figure of an hierarch can hardly be discerned.

The extent and the preservation status of the byzantine paintings of the church hinder from safe dating. The personalized facial types and their radiating expressive calmness, the sense of monumentality of the prophets in the dome and the combination of linear and painterly features reflect provincial artistic manners known in the Mani peninsula from the late 13th century.

Μεταγενέστερη φάση διακόσμησης (τέλη 16ου αιώνα) αντιπροσωπεύει η παράσταση αγίας γυναίκας κοντά στην πυλίδα επικοινωνίας του ιερού Βήματος με την πρόθεση. Εικονίζεται με βασιλική περιβολή, λιθοκόσμητο στέμμα και σταυρό μαρτυρίου στο αριστερό χέρι. Η παρουσία αγίων γυναικών εντός του Ιερού, ως σημειωθεί, απαντά σε ναούς της Μάνης.

Η τελευταία φάση τοιχογράφησης του ναού καλύπτει μέρη του Ιερού και του κυρίως ναού. Στο τεταρτοσφαίριο της κόγχης η Πλατυτέρα περιστοιχισμένη από αρχαγγέλους και πλήθος αγίων πατέρων, στον ημικύλινδρο της αψίδας η Κοινωνία των Αποστόλων και χαμηλότερα συλλειτουργούντες ιεράρχες. Στην κόγχη της πρόθεσης σχεδόν κατεστραμμένη η Άκρα Ταπείνωση. Στο κτιστό τέμπλο ο Ιωάννης ο Πρόδρομος και ψηλότερα, τμήμα από τη Μεγάλη Δέηση. Στον βόρειο τοίχο ο άγιος Γεώργιος έφιππος και η αγία Βαρβάρα και στον νότιο, τρεις ολόσωμοι ιεράρχες. Εξωτερικά, σε τυφλό αψίδωμα της μεσαίας αψίδας παράσταση της αγίας Βαρβάρας. Ο διάκοσμος αυτός εκτελεσμένος κατά τα έτη 1882 και 1883 από τον μανιάτη ζωγράφο Ηλία Χανδρέα από το Κουτήφαρι σύμφωνα με την κτητορική επιγραφή στον βόρειο τοίχο, συνιστά ταπεινό δείγμα θρησκευτικής ευλάβειας που συνεχίζει τη μακρά τοπική παράδοση της ατομικής χορηγίας και της κάλυψης των αναγκών της από ντόπιους τεχνίτες.

The depiction of a holy woman near the opening between Bema and Prothesis represents a later decorative phase (late 16th century). She is shown in royal garb, with a crown with precious stones and the martyr's cross in left hand. Noteworthy that the depiction of holy women in the Bema is encountered in churches of Mani.

The last phase of painting covers parts of the Sanctuary and the Nave: on the semi-dome of the central apse, Virgin Platytera flanked by archangels and holy fathers, on the half-cylinder, the Communion of the Apostles and beneath officiating bishops; in the conch of the Prothesis, Christ as the Man of Sorrows, almost completely damaged; on the masonry screen, Saint John the Baptist and higher up part of the Great Deisis; on the north wall, Saint George on horseback and Saint Varvara and on the south wall, three full-length figures of hierarchs; on the east facade, on a blind arch of the main apse, depiction of Saint Varvara. These wall-paintings, executed in the years 1882 and 1883 by the maniot painter Ilias Chandreas from the village of Koutifari according to the dedicatory inscription on the north wall, constitute a humble sample of religious devotion, continuing the long local tradition of individual donation, whose needs are met by local craftsmen.

Το έργο «Αποκατάσταση και ανάδειξη Ιερού Ναού Αγίας Βαρβάρας στο Σκουτάρι Γυθείου π. ε. Λακωνίας», προϋπολογισμού 410.000,00 ευρώ, εντάχθηκε στο Επιχειρησιακό Πρόγραμμα «Ανταγωνιστικότητα και Επιχειρηματικότητα» (Άξονας προτεραιότητας Ο3 – Βελτίωση του επιχειρηματικού περιβάλλοντος) και υλοποιήθηκε με αυτεπιστασία από την Εφορεία Αρχαιοτήτων Λακωνίας κατά το χρονικό διάστημα από 13.11.2012 έως 15.9.2015. Η αποκατάσταση του μνημείου βασίστηκε στη μελέτη που εκπόνησαν και προσέφεραν στο Υπουργείο Πολιτισμού και Τουρισμού οι αρχιτέκτονες μηχανικοί Κ. Βαρδάκος, Μ. Βασενχόβεν, Μ. Μανιδάκης, Α. Ποζιόπουλος.

The project “Restoration and enhancement of the holy church of Saint Varvara at Skoutari, Gytheio, Prefecture of Lakonia”, with an estimated budget of €410.000,00, was included in the Operational Program «Competitiveness and Entrepreneurship 2007-2013» (Priority Axis Ο3 – Improving the business environment) and was implemented by the Ephorate of Antiquities of Lakonia in the period from 13.11.2012 to 15.9.2015. The restoration of the monument was based on the study conducted by the architects K. Vardakos, M. Vasenhoven, M. Manidakis, A. Poziopoulos, who provided it complimentary to the Ministry of Culture and Tourism.

Το μνημείο παρουσίαζε σοβαρά στατικά και οικοδομικά προβλήματα, αλλά και αλλοιώσεις μορφολογικών του στοιχείων, λόγω της άτεχνης δομής των αρχικών τοιχοποιιών του και της χωροθέτησής του στην παραλία, αλλά και των ανακατασκευών και άστοχων επεμβάσεων που γνώρισε στη μακράιωνη διαδρομή του έως και τον 20ό αιώνα. Μετά την καθαίρεση των επιχρισμάτων, αποκαλύφθηκε το εύρος της αποδιοργάνωσης τόσο των τοιχοποιιών όσο και της θολοδομίας, ώστε τελικά να απαιτούνται ανακτίσεις και τοπικές συμπληρώσεις εξωτερικά και εσωτερικά του μνημείου, σε ορισμένα μάλιστα σημεία δεν στάθηκε δυνατή η αποκατάσταση της αρχικής μορφής.

The monument had both major static and construction problems, as well as morphological deteriorations, due to the crude structure of its masonries and the location by the seaside, but also the reconstructions and interventions along the way until the 20th century. After the deposition of coatings, the range of the disorganization of both the masonries and the vaults was revealed, so that finally rebuildings and fillings inside and out of the monument were required, although in some places the restoration of the original form was not possible.

Στο πλαίσιο του έργου πραγματοποιήθηκαν οι ακόλουθες εργασίες:

- Κατασκευάστηκε νέος τοίχος αντιστήριξης, σε αντικατάσταση παλαιότερου που είχε αστοχήσει, προκειμένου να προστατευθεί το μνημείο από τη δράση του κυματισμού.
- Ενισχύθηκε περιμετρικά η θεμελίωση του ναού, διατηρήθηκαν ορισμένα από τα υφιστάμενα θρανία σε επαφή με τους τοίχους του μνημείου και κατασκευάστηκαν νέα.
- Αποκαταστάθηκε το ρήγμα που είχε δημιουργηθεί στο κατώτατο τμήμα της βορειοανατολικής γωνίας και ενισχύθηκε η στατική του επάρκεια με ισχυρή λιθοδομή εν είδει αντηρίδας.
- Πραγματοποιήθηκαν διερευνητικές εργασίες περιμετρικά του ναού. Τα αποκαλυφθέντα λείψανα της λουτρικής εγκατάστασης διατηρήθηκαν σε κατάχωση, με ένταξη σωζόμενου τμήματος κτιστής δεξαμενής του λουτρού σε διαμορφωμένη επιφάνεια στα βορειοανατολικά του μνημείου, ενώ τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα από προσκτίσματα του ναού, αφού στερεώθηκαν και συντηρήθηκαν, αναδείχθηκαν, εντασσόμενα στις διαμορφώσεις του περιβάλλοντα χώρου.

The project included the following tasks:

- A new retaining wall was constructed, replacing the older damaged one, in order to protect the monument from the waves.
- The foundation of the church was reinforced, some of the existing benches in contact with the walls of the monument were maintained and new ones were constructed.
- The rift in the lowest part of the northeast corner was fixed and the building's static efficiency, at this point, was reinforced with strong stonework as a buttress.
- Excavation was carried out around the church. The disclosed remains of the bath were kept under the ground and a preserved part of the bath's cistern was placed in a plateau to the northeast of the monument. The architectural remains ascribed to church outbuildings, after restoration, were emerged, in harmony with the landscaping of the surroundings.

- Καθαιρέθηκαν τα αποσθρωμένα επιχρίσματα, στερεώθηκαν και συμπληρώθηκαν οι τοικοποιίες του μνημείου, που ήταν σε μεγάλο βαθμό αποδιοργανωμένες. Τοπικές ανακτίσεις έγιναν σε σημεία ρωγμών και διαταραγμένων τμημάτων. Παλαιά κονιάματα συντηρήθηκαν, όπου διατηρούσαν την αντοχή τους. Εφαρμόστηκαν ενέματα σε πυκνό κάνναβο. Έγιναν νέα αρμολογήματα δομής σε βάθος, καθώς και αρμολογήματα της τελικής επιφάνειας, ώστε να σφραγιστούν πλήρως τυχόν κενά.
- Αποκαταστάθηκε η συνοχή των θολοδομών και εξυγιάνθηκαν τα εξωρράχια των θόλων.
- Καθαιρέθηκαν τα νεότερα ισχνά κονιάματα σκυροδέματος από τις στέγες και έγινε πλήρης ανακεράμωση του ναού, με βάση τα στοιχεία παλαιών κεραμιδιών που αποκαλύφθηκαν.
- Αποκαλύφθηκε πλήρως και στερεώθηκε ο σωζόμενος γραπτός διάκοσμος και συντηρήθηκε το αρχικό βυζαντινό στρώμα τοιχογραφιών. Στις εσωτερικές επιφάνειες που δεν διατηρούν γραπτό διάκοσμο εφαρμόστηκαν νέα επιχρίσματα, τριπτά χωρίς οδηγούς. Στερεώθηκε και συντηρήθηκε το κτιστό τέμπλο.

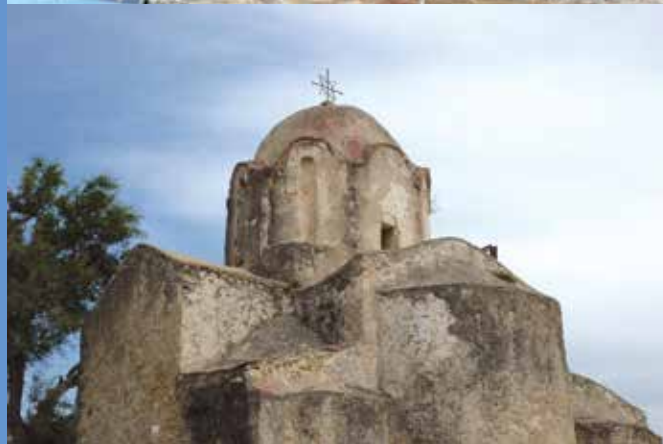

- The loose mortar was deposited, the disorganized masonries were fixed and filled in. Rebuilding was made in certain cracks and disorganized parts. The original firm mortars were restored. Grout injections were implemented in a dense grid. New pointing was implemented, as well as coating of the final surface, in order to seal certain cracks.
- The cohesion of the vaults was restored and the extrados of the vaults were reorganized.
- The recent loose concrete mortar was removed from the roof and new tiling was placed, on the basis of the old tile traces found in situ.
- The surviving wall-paintings were revealed and fixed, the initial layer of byzantine paintings was restored. On interior surfaces that don't retain frescoes new coating was applied. The masonry screen was consolidated and restored.

- Από τα τέσσερα παράθυρα του τυμπάνου του τρούλου, αυτά της νότιας και δυτικής πλευράς, που σώζονται στην αυθεντική τους μορφή, διατηρήθηκαν ως έχουν, ενώ αυτά της ανατολικής και βόρειας πλευράς παρέμειναν εν μέρει φραγμένα καθ' ύψος, καθώς στατικά δεν ήταν εφικτή η πλήρης διάνοιξή τους. Διαμορφώθηκε το τυφλό αψίδωμα της βορειοανατολικής πλευράς του τυμπάνου του τρούλου, ώστε να ακολουθεί τη μορφή των υπόλοιπων τριών αψιδωμάτων.
- Συντηρήθηκε, συμπληρώθηκε και αποκαταστάθηκε ο κεραμοπλαστικός διάκοσμος στον τρούλο και τις αετωματικές απολήξεις.
- Διανοίχθηκε το παράθυρο στο νότιο αέτωμα, σύμφωνα με τα στοιχεία που προέκυψαν για τη διαμόρφωσή του.
- Διαμορφώθηκε ο περιβάλλων χώρος του ναού, με ανάδειξη παλαιότερων αρχιτεκτονικών καταλοίπων (τοιχεία, πλακόστρωτο κ.ά.) και διάστρωση της τελικής επιφάνειας με χυτό υλικό.

- The south and west windows of the drum of the dome were kept intact, given that they preserved their original form, while those of the east and north side were left partly closed, because their restoration was not safe for static reasons. The blind arch of the northeast side of the drum was shaped, to follow the form of the remaining three original ones.
- The brickwork decoration in the dome and the gables was preserved, supplemented and restored.
- The window in the southern gable was restored, after the data obtained about its original form.
- The surroundings of the church were restored, by enhancing older architectural remains (walls, paved surfaces etc.) and paving the final surface with cast molded material.

Με τις εργασίες που πραγματοποιήθηκαν αποκαταστάθηκε ένα αξιόλογο παλαιολόγιο μνημείο της προσηλιακής Κάτω Μάνης, άρρηκτα συνδεδεμένο με τη συλλογική μνήμη των κατοίκων της ευρύτερης περιοχής του Σκουταρίου. Ο ναός της Αγίας Βαρβάρας θα αποδοθεί εκ νέου σε λειτουργική – λατρευτική χρήση, με ενισχυμένο παράλληλα τον ρόλο του ως μνημείο πολιτισμού.

The project led to the restoration of a notable palaiologan monument of *Kato Mani* (Lower Mani), intimately related to the collective memory of the people in the wider area of Skoutari. The church of Saint Varvara will be open again as a place of worship, constituting moreover an important cultural site.

Συντονισμός – εποπτεία:

Ευαγγελία Πάντου, αρχαιολόγος – Προϊσταμένη ΕΦ.Α.Λακωνίας

Σχεδιασμός – οργάνωση έργου:

Αμαλία Ανδρουλιδάκη, αρχιτέκτονας μηχανικός – Προϊσταμένη Υ.ΝΕ.Μ.Τ.Ε.Π.

Κωνσταντίνα Ντουβή, αρχιτέκτονας μηχανικός

Επίβλεψη:

Αμαλία Ανδρουλιδάκη, δρ., αρχιτέκτονας μηχανικός

Αγγελική Μέξα, δρ., αρχαιολόγος

Κωνσταντίνα Ντουβή, αρχιτέκτονας μηχανικός

Γιάννης Τόμπος, πολιτικός μηχανικός

Προσωπικό έργου:

Αρχαιολόγος: Γεωργία Μαραβέλη

Πολιτικός μηχανικός: Γιάννης Τόμπος

Εργατοτεχνίτες ΕΦ.Α.Λακωνίας:

Δημήτρης Βλάχος, Νίκος Μιχαλόπουλος, Πέτρος Γιαννόπουλος

Ειδικευμένοι εργάτες:

Γιώργος Καλογεράκος, Νίκος Κατσιβέλης, Δημήτρης Κολοβός, Δημήτρης

Μπαμπαλέτος

Συντηρητές αρχαιοτήτων & έργων τέχνης:

Αικατερίνη Γαλάνη, Μαρία Μακρή, Θεοφίλακος Π. & Γεωργιάδης Γ. Ο.Ε.

(καθαίρεση εσωτερικών επιχρισμάτων και πρώτες στερεωτικές εργασίες τοιχογραφιών), Γιώργος Μουστάκης (συντήρηση τοιχογραφιών βυζαντινού στρώματος)

Επίβλεψη εργασιών συντήρησης:

Παναγιώτης Τότσος, Προϊστάμενος Τμήματος Συντήρησης ΕΦ.Α.Λακωνίας

Προσωπικό ΕΦ.Α.Λακωνίας που συνέβαλε:

Εργατοτεχνίτες: Παναγιώτης Βασιλάκος, Βασίλης Μάζης, Παναγιώτης

Μαρκόπουλος, Γρηγόρης Τσουλάκος, Στράτης Φράγκος, Παναγιώτης Χίος

Φωτογράφος: Θάλεια Ρήγου

Συντηρητές αρχαιοτήτων & έργων τέχνης:

Παναγιώτης Αγαθίας, Νίκος Γιάννης, Ειρήνη Γιάννη, Αργυρώ Καλού

Αρχιτέκτονες μηχανικοί:

Ευαγγελία Μαρούλη, Τάνια Μαρδά-Στυψιανού

Σχεδιάστριες: Ειρήνη Κιούση, Στέλλα Φιλάου

Λογιστική διαχείριση:

Γιάννης Χειλάκος, Σαράντος Βασιλάκης, Νίκος Παπαστράτακος, Παρασκευή

Βαλάσση, Γεωργία Ηλιοπούλου

Γραμματειακή υποστήριξη:

Νίκος Αποστολάκος, Νικολέττα Σχοινά

Φωτογραφίες:

Αρχείο ΕΦ.Α.Λακωνίας

Σχέδια:

Αρχείο ΕΦ.Α.Λακωνίας (Κ. Βαρδάκος, Μ. Βασενχόβεν, Μ. Μανιδάκης, Α. Ποζιόπουλος: αρχιτεκτονική μελέτη, Τ. Μαρδά-Στυψιανού: αποτύπωση αναπτύγματος τρούλου και ανασχεδίαση νότιας αετωματικής επιφάνειας, Ε. Γιάννη: αποτύπωση βυζαντινού στρώματος τοιχογραφικού διακόσμου)

Υπόλογος έργου: Πολυζώης Κόπανος, Διοικητικός

Κείμενα – επιμέλεια φυλλαδίου:

Ευαγγελία Πάντου, Μαρία Τσούλη δρ., αρχαιολόγος, Προϊσταμένη Τμήματος

Π.Κ.Α.Χ.Μ.Α.Ε.Μ. ΕΦ.Α.Λακωνίας, Αγγελική Μέξα

Μετάφραση: Λυγερή Νικολακάκη, Αγγελική Μέξα

Σχεδιασμός φυλλαδίου: Ελισάβετ Κελίδου, γραφίστρια

Coordination - Superintendence:

Evangelia Pantou, archaeologist – Director, Ephorate of Antiquities of Lakonia

Project Management:

Amalia Androulidaki, architect – Director, Directorate of Protection and Restoration of Modern and Contemporary Monuments of Peloponnese

Konstantina Douvi, architect

Scientific research – Supervision group:

Dr Amalia Androulidaki, architect

Dr Angeliki Mexia, archaeologist

Konstantina Douvi, architect

Giannis Tobros, civil engineer

Project's Staff:

Archaeologist: Georgia Maraveli

Civil engineer: Giannis Tobros

Craftsmen, Ephorate of Antiquities of Lakonia:

Demetris Vlachos, Nikos Michalopoulos, Petros Yannopoulos

Workers - craftsmen:

Giorgos Kalogerakos, Nikos Katsivelis, Demetris Kolovos, Demetris Babaletos

Conservators of artworks and antiquities: Aikaterini Galani, Maria Makri, P. Theofilakos & G. Georgiadis corp. (plaster removal and primary consolidation work of the frescoes), Giorgos Moustakis (restoration of byzantine layer of paintings)

Supervision of conservation works:

Panagiotis Totsis, Supervisor of the Department of Conservation, Ephorate of Antiquities of Lakonia

Contributing personnel of Ephorate of Antiquities of Lakonia :

Craftsmen: Panagiotis Vasilakos, Vasilis Mazis, Panagiotis Markopoulos, Grigoris Tsoulakos, Stratis Frangos, Panagiotis Chios

Photographer: Thalia Rigou

Conservators of artworks and antiquities:

Panagiotis Agathias, Nikos Giannes, Eirini Gianne, Argyro Kalou

Architects:

Evangelia Marouli, Tania Marda-Stypsianou

Designers: Eirini Kioussi, Stella Filaou

Financial Management:

Giannis Chilakos, Sarantos Vasilakis, Nikos Papastratakos, Paraskevi Valassi,

Georgia Iliopoulou

Secretariat:

Nikos Apostolakos, Nikoletta Schina

Photos:

Ephorate of Antiquities of Lakonia Archive

Drawings:

Ephorate of Antiquities of Lakonia Archive (K. Vardakos, M. Vasenhoven, M. Manidakis, A. Poziopoulos: architectural study, T. Marda-Stypsianou: plan of the drum of the dome and redrawing of the south gable, E. Gianne: depiction of the byzantine layer of paintings)

Project Superintendence: Polizois Kopanos, Administrative assistant

Text – Editing:

Evangelia Pantou, Dr Maria Tsouli, Supervisor of the Department of Prehistoric & Classical Archaeological Sites, Monuments, Archaeognostic Research and Museums, Ephorate of Antiquities of Lakonia, Angeliki Mexia

Translation: Lygeri Nikolakaki, Angeliki Mexia

Booklet Design: Elisavet Kelidou, graphic designer

© 2015 ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ
ΕΦΟΡΕΙΑ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΛΑΚΩΝΙΑΣ
Αγησιλάου 59, 23100 Σπάρτη
τηλ.: +30 27310 25363, +30 27310 28503
fax: + 30 27310 25363, e-mail: efalak@culture.gr

2015 MINISTRY OF CULTURE, EDUCATION AND RELIGIOUS AFFAIRS
EPHORATE OF ANTIQUITIES OF LAKONIA
59, Agesilaou Street, GR-23100 SPARTI
tel: +30 27310 25363, +30 27310 28503
fax: + 30 27310 25363, e-mail: efalak@culture.gr

Απαγορεύεται η ολική ή μερική ανατύπωση,
αναδημοσίευση ή αναπαραγωγή του κειμένου,
των φωτογραφιών και των σχεδίων του εντύπου
χωρίς έγγραφη άδεια από την αρμόδια Υπηρεσία.
ΤΟ ΠΑΡΟΝ ΕΝΤΥΠΟ ΔΙΑΝΕΜΕΤΑΙ ΔΩΡΕΑΝ.

No part of the text, illustrations, or drawings
of this publication may be reproduced or transmitted
in any form or by any means without written permission
from the competent Service.
THE PRESENT PUBLICATION IS DISTRIBUTED FREE OF CHARGE

Με τη συγχρηματοδότηση της Ελλάδας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης
Co-financed by Greece and the European Union